

משחקים בצל המשרפות

מעון הילדים במחנה המשפחות בבירקנאו (ספטמבר 1943 יולי

(1944

רות בונדי

הקדמה

תולדותיו של מחנה המשפחות בבירקנאו זכות זה למעלה מעשרים שנה למחקר מקיף, בייחוד של ההיסטוריון הצ'כי מירוסלב קרני*. כאן ברצוני להידרש רק לאחד ההיבטים של מחנה המשפחות, מופלא ונורא כאחד: מעון הילדים בלב לבה של תשלובת אושוויץ-בירקנאו. על כן אסתפק בתמצית הרקע הכללי: גטו טרזין שבצפון צ'כיה נוסד בנובמבר 1941, ובשנת קיומו הראשונה נשלחו אסיריו בטרנספורטים של אלף ואלפיים איש מזרחה, להשמדה, בעיקר למחנות באזור לובלין: איזביצה, זאמושץ', מאלי טרוסטיניץ (Maly Trostinec), טרבלינקה ואחרים. הטרנספורט הראשון מגטו טרזין לאושוויץ יצא מן הגטו ב-26 באוקטובר 1942, האסירים עברו סלקציה על רציף הרכבת, ורק מעטים מהם, גברים ונשים שנראו כשירים לעבודה פיזית, נותר בחיים. ילדים וזקנים נשלחו היישר לתאי הגז. אסירי גטו טרזין ידעו רק שיעד הטרנספורטים הוא מקום מעורפל המכונה "מזרח".

ואולם בספטמבר 1943 השתנו פני הדברים: ב-6 בספטמבר יצאו מן הגטו בשני טרנספורטים 5,007 איש, אישה וילד. נאמר להם שהם עומדים לייסד מחנה עבודה חדש במזרח, ולכן הועמדו בראש היוצאים שני אנשים מרכזיים מהנהגת הגטו: ד"ר ליאו יאנוביץ, עד אז מזכיר מועצת הזקנים, ופרדי הירש, סגן מנהל המחלקה לטיפול בנוער. היעד האמיתי היה גם הפעם אושוויץ, אבל בראשונה בתולדות הטרנספורטים היהודיים לא נעשתה בין הבאים סלקציה, איש לא הומת בתאי הגז: כולם, מתינוקות ועד זקנים, נותרו בחיים, שער ראשם לא גולח, כמנהג אושוויץ, והם לא אולצו ללבוש את בגדי האסירים המפוספסים באפור-כחול, אלא הורשו לשמור על הבגדים שלבשו בשעת הטרנספורט או שקיבלו בגדים "אזרחיים" שנותרו מן המובלים להשמדה עד כה. כולם הועברו למחנה ריק שבנייתו עדיין לא הושלמה, שנשא את הסימון B/2/b, אך כונה בפי כולם Familienlager, מחנה המשפחות.

* בין השאר: Miroslav Kárný, "Terezínský rodinný tábor v Birkenau," *Sborník historický* sv. 26 (1979), pp. 229-304; "Das Theresienstädter Familienlager in Birkenau," *Judaica Bohemiae* XV (1979), pp. 3-2. במרס 1994 נערך בפראג כנס היסטוריונים מוקדש לנושא מחנה המשפחות באושוויץ-בירקנאו. בקובץ ההרצאות שנישאו בו (Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau, Terezínská) נדפסה, בין השאר, הרצאתו של מירוסלב קרני על "מחנה המשפחות של אסירי טרזין ב'פתרון הסופי"; הנתונים שבהקדמה זו מבוססים עליה ועל מחקרי בנושא זה.

מלבדו היה קיים בתשלובת אושוויץ-בירקנאו רק עוד מחנה משפחות אחד: מחנה הצוענים. תולדותיהם של שני מחנות המשפחות אמנם נבדלות זו מזו, אבל סופם היה שווה – חיסול. הקמת מחנה הצוענים מתועדת במכתב של הימלר מדצמבר 1942 ובהוראת ביצוע מפרוואר 1943, ואילו בנוגע למחנה המשפחות של אסירי טרזין לא נמצא עד היום כל מסמך גרמני שיש בו כדי לאשר את סיבת הקמתו ואת ייעודו בתכניות ה"ס".

לפי סברה אחת היתה הקמת המחנה קשורה בביקורה המתוכנן של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי בגטו טרזין: מה יהיה אם חברי המשלחת יבקשו לדעת איפה אותם אסירים שנשלחו משם "לעבודה במזרח"? הרי רובם כבר הושמדו. אם אכן תתקש משלחת הצלב האדום הבין-לאומי לבקר גם במחנה של אסירי טרזין במזרח, הוא חייב להיות קיים.

הסברה הזאת אינה נראית הגיונית: למה להקים מחנה ראווה בלב לבה של תשלובת ההשמדה המצחינה, בצלן של ארובות המשרפות המעלות אש ועשן יומם ולילה? נכון, אפשר היה לעצור את תעשיית המוות זמן מה לפני בוא המשלחת, אפשר היה להסביר שארובות המשרפות הן ארובות של מפעלי תעשייה שהאסירים מועסקים בהם. גם התנאים הקשים במחנה המשפחות ונתוני הרעב והתחלואה בו אינם תומכים בה: בתוך שישה חודשים מתו כמעט רבע מן האסירים שהגיעו בספטמבר 1943 "מוות טבעי" מחולשה וממחלות, ומראה הנותרים דיבר בעד עצמו.

הסברה השנייה קשורה בשמועות שהחלו להגיע לגטו טרזין על אודות המתה המונית במזרח: מחנה המשפחות הוקם כדי להרגיע את הקרבנות לעתיד ולהזם את הידיעות על השמדה המונית שהחלו לחלחל גם לעולם החופשי, בייחוד דרך שווייץ. כבר ימים ספורים אחרי בואם הורשו אסירי מחנה המשפחות לכתוב מ"מחנה העבודה בירקנאו שליך נוי-ברון" גלויות של שלושים מילים למשפחותיהם וחבריהם בגטו טרזין וליהודים המעטים שעדיין נותרו מחוץ למחנות ולגטאות, בעיקר בזכות נישואים ללא-יהודים. ליאו יאנוביץ אף הורשה לשלוח מכתב לשווייץ, אל ידידו פריץ אולמן בז'נווה, איש הסוכנות, המקשר בין ארץ ישראל והעולם החופשי לבין יוצאי צ'כיה בשטחי הכיבוש הגרמני. במכתב הודיע יאנוביץ לאולמן על הקמת המחנה החדש שהוא עובד בו עם פרדי הירש.^{**}

ייתכן גם שמחנה המשפחות הוקם משתי הסיבות גם יחד. עד כאן ההיגיון. אבל כיצד תוסבר העובדה שבכרטסת האסירים במחנה הראשי באושוויץ נרשמה ליד שמותיהם של אנשי טרנספורט ספטמבר ההערה "SB [ראשי תיבות של Sonderbehandlung, טיפול מיוחד, שם קוד להמתה בלא משפט] כעבור שישה חודשים"? הישארותם בחיים הוגבלה מראש, בלא קשר לתאריך ביקורה המתוכנן של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי בגטו טרזין, תאריך שעדיין לא נקבע סופית. עד סוף פברואר 1944 לא ידעו אסירי מחנה המשפחות על

^{**} על פרדי הירש ראה גם הפרק "קורות השערים הנסגרים".

ההערה בדבר "הטיפול המיוחד". הם הניחו שהם דרושים לגרמנים לצורכי ראוה וקיוו להחזיק מעמד עד סוף המלחמה המיוחל, שתמיד נראה קרוב מאוד.

ואולם ב-8 במרס 1944, בדיוק שישה חודשים אחרי בואם לאושוויץ, נלקחו בלילה אחד 3,792 אנשי טרנספורט ספטמבר שנשארו עד אז בחיים והומתו בתאי הגז.

במחנה המשפחות נותרו אסירים מ-5,007 אסירי שני הטרנספורטים של דצמבר 1943, ואליהם הצטרפו במאי 1944 עוד 7,500 אסירים מגטו טרזין. את בואם של אלה שוב ניתן להסביר בהיגיון: בגטו טרזין הצטופפו אז 46,000 איש בשטח של פחות מ-800 מטרים רבועים. לקראת בואה הקרב של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי היה הכרח לדלל את האוכלוסייה. אכן, במאי 1944 התיר הימלר לנציגי הצלב האדום הבין-לאומי לבקר בגטו טרזין ובאחד ממחנות העבודה, בלי לציין את שמו.

קיומו של מחנה המשפחות נעשה מיותר מיד לאחר ביקורה של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי בגטו טרזין ב-23 ביוני 1944, ביקור שמנקודת ראותו של מנגנון הס"ס היה מוצלח ביותר. ראש המשלחת, ד"ר מוריס ראסל, כתב מיד עם תום הביקור דוח נלהב על גטו טרזין ותיאר אותו כמעט כעיר לכל דבר. לאסיריו, לדבריו, לא חסר מאומה מלבד סיגריות ואלכוהול. ד"ר ראסל הגדיר את טרזין כמקום יעד סופי, ועל כן גם לא הביעו חברי המשלחת משאלה לראות מחנה עבודה במזרח ולא שאלו לאן נעלמו עשרות אלפי האסירים (52,000) שהוצאו מהגטו עד אז.

בימים האחרונים של יוני 1944 נעשתה במחנה המשפחות סדרה של סלקציות. כשלושת אלפים וחמש מאות גברים ונשים צעירים נשלחו לעבודה במחנות בגרמניה (רק שליש מהם שרדו עם תום המלחמה). הנותרים, כ-6,500 איש, אישה וילד, הושמדו בגז בין 10 ל-12 ביולי 1944.

מעון הילדים¹

כאשר דשדשנו בדרך המושלגת בין גדרות התיל מהמקלחות למחנה המשפחות, באו מולנו קבוצות של נשים, ולמראה הילדים הרבים בשיירה שלנו קראו בפולנית: "ילדים, ילדים!" ופרצו בבכי. ואנחנו לא ידענו מדוע.

¹ תיאור החיים במעון הילדים מבוסס על עדויות בכתב ועל-פה, אחדות מהן מפורטות, אחרות קצרות, של כ-30 ילדים ומדריכים ששרדו. כשהעדויות חופפות פחות או יותר, לא ציינתי את שמות היחידים בהערות. ציינתי את המקור רק כשמדובר במידע ייחודי. נסמכתי גם על זיכרוני (המטעה לפעמים), ועל מחקרי לכתובת הביוגרפיה אדלשטיין נגד הזמן.

מעון הילדים במחנה המשפחות, אותה מובלעת מוזרה ומופלאה בתוך תשלובת אושוויץ-בירקנאו, לא היה קיים כלל – אם להסתמך, כדרך החוקרים המחמירים, על תיעוד בכתב בלבד. אין בידינו אלא עדויות של אסירים ששרדו, זיכרונות שנרשמו זמן קצר יחסית אחרי השחרור² וראיונות שהוקלטו כעבור עשרים שנה³, ובאלה כאלה היתל הזיכרון האנושי גם באשר לעובדות הבסיסיות. בנוגע לדבר אחד העדים תמימי דעים, והוא חלקו של פרדי הירש בהקמת מעון הילדים בבלוק 31 בקצה המחנה B/2/b, ומן הראוי להתחיל בו.

מתחילת שנת הלימודים 1940-1941 נאסר על תלמידים יהודים בשטח הפרוטקטורט של בוהמיה ומורווייה ללמוד בבתי-הספר הכלליים, צ'כיים וגרמניים כאחד. רשת החינוך בגטו טרזין היתה המשך טבעי ישיר למסגרות החינוכיות שקמו בקהילות היהודיות בעקבות האיסור הזה. מעון הילדים במחנה המשפחות היה המשך עקבי, טבעי פחות, למפעל החינוכי בגטו.

באותה מידה היה בפועלו של אלפרד הירש, המכונה בפי כול פרדי, רצף אחד, גם במעשה, גם ברעיון. במאמר שכתב בראשית הכיבוש הגרמני ב-*Jüdisches Nachrichtenblatt*, ביטאונה של קהילת פראג⁴, כמו בדבריו לציון שנה אחת לקיום מעון הילדים L-417 בגטו טרזין⁵, חזר פרדי על אותה תפיסת יסוד שצמחה מאמונתו הציונית: הכורח לחשל את הגוף למען תקומת העם היהודי, הצורך להציל הנוער היהודי תחת שלטון הנאצי משחיקת כל הערכים המתרחשת סביבם, חובת השליטה העצמית בגוף וברוח. את התפיסה הזאת חרט גם באוזני חניכיו בתנועת הנוער הציונית מכבי הצעיר: "מבורך מה שמחשל אותי; מה שלא מחסל אותנו, מחזק אותנו; הכול אפשרי, אם קיים הרצון"⁶. באופן מעשי התבטאה אמונה זו בתרגילי התעמלות ובמשחקי צופים במגרש "הגיבור" בפראג, בהפיכת משטחים על החומות של מבצר טרזין למגרשי משחקים לבני הנוער, בבדיקות ניקיון במעונות שהיו קפדניות כל-כך עד שהילדים כינו אותן "אחת ממכות הגטו"⁷, בשמירה על המשמעת, בראש ובראשונה המשמעת העצמית.

בניגוד לשבר המוחלט שבין עולם האתמול למציאות של אושוויץ-בירקנאו, בניגוד לשינוי שחל עם ההגליה מן הבית לגטו טרזין לא רק ברמת החיים, בכמות ובאיכות, אלא בעצם המהות, בישות האדם – פרדי בבירקנאו לא היה שונה מפרדי בפראג, שאליה הגיע כפליט מגרמניה בשנת 1935: שער מסורק למשעי, מגפיים מצוחצחים, קומה זקופה, תנועות נמרצות,

² זיכרונות הנקה פישל, בתוך: רזניצ'נקו-ארז (עורך), טרזינשטאט, עמ' 175-218.

³ גרשון בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית והתרבותית בגטו טרזין ובמחנה המשפחות, עדויות בעל-פה מס' 376-397, המכון לתיעוד בעל-פה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1965. על מעון הילדים העידו: סיני אדלר, אברהם אופיר (אבי פישל), אלי בכנר, יהודה בקון, דב ברנע (הונזה ברמר), אסתר מילוא (זדנקה מילר), הנקה פישל, אוטו ב' קראוס, אוטו דב קולקא, אריה קרני (הארי קראוס), יעקב רחמן (ריישיק).

⁴ Fredy Hirsch, "Die Vorbereitungen zur Auswanderung," *Jüdisches Nachrichtenblatt*, Prag, 15.12.1939

⁵ אב"ט, 99/29.

⁶ Herbert T. Mandl, *Der Held und sein Geheimnis*, Langwaden, 1991, p. 15

⁷ Ota Klein, *Životní styl a moderní civilizace*, Praha, 1969, p. 72

משמעת פרוסית – ומשקוקית. לא היה כל סימן חיצוני לשבר. אין ספק שהופעתו החיצונית סייעה לו במגעיו עם הגרמנים: היה כאן דמיון בלבוש, בהתנהגות, בחיתוך הדיבור.⁸

אין עדות ישירה באשר לייסוד בלוק הילדים בבירקנאו. המדריכים משני הטרנספורטים שיצאו מגטו טרזין ב-6 בספטמבר 1943 והגיעו ראשונים למחנה המשפחות סיפרו על כך לעמיתיהם שבאו למחנה בדצמבר אותה שנה (ורק מאלה שרדו אחדים, ואני בתוכם). לדבריהם, פרדי וליאו יאנוביץ, המזכיר הכללי של מועצת היהודים בגטו טרזין והראשון ברשימה של טרנספורט ספטמבר, שנועד לעמוד בראש מה שכונה "מחנה עבודה חדש במזרח", פנו ימים ספורים אחרי בואם אל מפקד המחנה.⁹ הם ציינו שנכחות הילדים בצריפים מפריעה לעבודת המבוגרים ולקיום המשמעת במחנה, בייחוד בשעות המיפקד, והציעו שבשעות היום ירכזו את הילדים, רובם דוברי צ'כית בלבד, בצריף ("בלוק" בשפת המחנה) נפרד וילמדו אותם ראשית לכול את הפקודות הגרמניות הדרושות לחיי המחנה. לא ברור באיזה דרג של מנגנון הס"ס אושרה הקמת המעון ועד כמה אישור זה היה חלק מן ההכנות לקראת ביקורה של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי שהיתה אמורה לפקוד את גטו טרזין בשנת 1944. מן התפקיד רב העצמה של קאפו המחנה (Lagerkapo), שזכה בו מיד עם הגיעו לבירקנאו, עבר פרדי לניהול מעון הילדים והיה לזקן הבלוק (Blockältester), כפי שכונה תפקידו באופן רשמי. היה כאן המשך עקבי למדיניות שהתווה יעקב אדלשטיין, זקן היהודים הראשון של גטו טרזין, מיד עם כיבוש חלקה המערבי של צ'כוסלובקיה והפיכתו לשטח חסות גרמני במרס 1939: ניצול האינטרסים של הגרמנים למען הצלת יהודים, בעיקר בני נוער, גרעין הנביטה של העם היהודי לעתיד.¹⁰

עם 5,007 היוצאים מטרזין לבירקנאו בשני טרנספורטים (המסומנים Di-Dm) ב-6 בספטמבר 1943 נמנו 274 ילדים עד גיל ארבע-עשרה,¹¹ ורובם הגדול, להוציא פעוטות וילדים חולים, נקלטו במעון. המספר של 600 ואף 700 ילדים שניצולי המעון מדברים עליו מתייחס לינואר-פברואר 1944, אחרי בואם בדצמבר של עוד שני טרנספורטים (Dr, Ds) ובהם 353 ילדים.

פרדי בחר את עובדי המעון, כעשרים איש, על סמך היכרות אישית עם מורים מבתי-הספר היהודיים בפראג ובברנו, מדריכים ומטפלים מפראג ומגטו טרזין. לאם בית מינה את הנקה אפשטיין, בעבר מנהלת מעון התינוקות היהודי ברובע וינוהראדי (Vinohrady) בפראג. הנקה בת ה-38, רווקה, שכל עולמה הילדים חסרי הבית שבטיפולה, הוסיפה גם בבירקנאו להיות

⁸ Testimony of Michael Honey (Honigwachs), in: John Freund (ed.), *After those Fifty Years – Memoirs of the Birkenau Boys*, Toronto 1992, p. 118

⁹ רזניצ'נקו-ארז (עורך), טרזינשטאט, עמ' 193 (שם המפקד לא צוין).

¹⁰ בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, עמ' 151.

¹¹ שמעון אדלר, בלוק 31 – תולדות צריף הילדים במחנה המשפחות בבירקנאו, ירושלים 1993.

זריזה, נמרצת ובעלת תושייה כדרכה. היא לימדה את המדריכות להכין מסרגות מקיסי עץ ולתקן דברי לבוש בעזרת חוטים שהוצאו משמיכת האסירים המחוספסת.

אחרי בואם של 5,007 אנשי דצמבר בחר פרדי מתוכם עוד מדריכים, והעדויות על סדרי המעון באות מפיהם, משום שמדריכי ספטמבר הומתו כולם. יש להניח שפרדי קבע את נוהלי המעון כבר בימי קיומו הראשונים והם לא השתנו במידה רבה גם אחרי מותו. אם בפראג ובגטו טרזין היתה השמירה על בריאות הגוף חלק חשוב בחינוך הנוער היהודי, כאן היא היתה המטרה העיקרית, הקיומית. פרדי הכריח את הילדים להתרחץ במים הדלוחים של בירקנאו, גם בימי החורף הקשים, כאשר לרשות שישה-שמונה מהם סחבה אחת בתור מגבת, והמדריכים היו חייבים לבדוק את ניקיון הידיים, הצוואר ואף המפשעה כדי למנוע התפשטות כינמת ומחלות מידבקות, וכן לבדוק את ניקיון הדרגשים וכלי האוכל.¹²

אלה היו ילדים שעתה זה חוו את הנסיעה הארוכה הטראומתית מטרזין לאושוויץ בקרונות בהמות דחוסים, שלא היו בהם מי שתייה ודלי שימש בהם לעשיית צרכים לעיני כול; הם חוו את היציאה הבהולה מהקרונות לאור הזרקורים, בליווי צעקות, איומים ונביחות כלבים; בפעם הראשונה ראו אבות וסבים במערומיהם, מושפלים וחסרי אונים. במערבולת הימים הראשונים נקרעו אחדים מהם זמנית מהוריהם. כולם איבדו את כל החפצים היקרים להם מהבית, מהגטו, ונותרו רק עם הבגדים שלגופם. בתוך ימים ספורים התבגרו בשנים – ואף-על-פי-כן נשארו ילדים הצמאים לחברה, לתעסוקה, למשחקים, ללימוד.

הילדות והילדים הקטנים לנו בצריפים עם אמהותיהם, והילדים הגדולים יותר לנו בצריפים עם אבותיהם או עם מדריכיהם. אחרי הקימה היו המדריכים ועוזריהם מביאים את הילדים אל המחראות – שורות-שורות של חורים עגולים בתוך ספסלי בטון ארוכים – ואל צריפי הרחצה שבהם שורות של ברזים ומתחתם שוקת עץ ורצפתם מרופשת וחלקלקה. לקראת השעה שמונה נכנסו כולם למעון. למיפקד שערכו אנשי הס"ס פעמיים ביום, בבוקר ובשעות אחר הצהריים המוקדמות,¹³ התייצבו הילדים בתוך המעון, והיתה בכך הקלה עצומה, בייחוד בחודשי החורף של פולין, כשהיתה הטמפרטורה יורדת עד 20 מעלות מתחת לאפס, והעמידה בחוץ, בביגוד דל, בלא תנועה, היתה לאסירים רבים עינוי גדול יותר אף מן הרעב. במעון לא התעללו אנשי הס"ס לא בילדים ולא במדריכים, וסטירות הלחי המעטות שסטרו היו קשורות בדרך כלל לספירה, בחמישיות, שלא התאימה למצבה (במקרה אחד נשכח ילד ישן מתחת לשמיכה).¹⁴ אם לחיי אדם לא היה כל ערך כשלעצמו, היה להם ערך כמספר – חיים

¹² אין לי מושג איך יכולנו, ילדים ומדריכים, להיות נקיים בלי סבון, בלי אפשרות להחליף בגדים. אולי היה מדובר בעיקר בהשפעה פסיכולוגית. אבל לא זכורה לי במחנה המשפחות תחושה של לכלוך אישי. ואיש אינו מסוגל להיזכר עוד איך הסתדרנו בלי נייר במחראות.

¹³ לפי עדויות אחדות, מיפקד הילדים היה מתקיים רק אחר הצהריים. ייתכן שמדובר בתקופות שונות.
¹⁴ דב ברנע, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 379. טרודה בארטקובה כותבת שרפורטפירר בונטרוק (Buntrock) רצח את איבושק בן השנתיים בשעת מיפקד במעון הילדים (Trude Bártková,)

או מתים, המספר היה חייב להיות מדויק. הילדים ידעו את חשיבותו של מיפקד תקין ומהיה, בעיקר מבחינתו של פרדי, והם היו ממושמעים, בראש ובראשונה למענו.

המעון היה צריך מחנה רגיל, בלי חלונות מלבד פתחי אוורור מתחת לתקרה. כמו שאר הצריפים, היה במקור ארווה מעודפי מסעו של רומל באפריקה. קורות חילקו אותו לתשעה תאים (לתשעה סוסים) מכל צד, בלא מחיצות ביניהם, ומקצה הבלוק אל קצהו עברה באמצע ארובה, מטר אחד גובהה ו-60 סנטימטר רוחבה; זו שימשה גם דוכן, גם במה. הילדים נחלקו לקבוצות לפי הגיל, 10 עד 15 בקבוצה, וישבו מעגלים-מעגלים על שרפרי עץ נמוכים (לא ידוע לפי הוראתו של מי סופקו ואיפה ייצרו אותם). הקטנים בגיל הגן וכיתה א' ישבו בקדמת הבלוק, הילדים הגדולים בירכתיו, כנראה גם משיקולי ביטחון למקרה של ביקור פתע של אנשי ס"ס: בעיסוקי הקטנים – שירה, משחקים, סיפורים – לא היתה הפרה של איסור הלימודים ולא יכלו למצוא בהם כל פגם. הקבוצות ישבו צפופות זו לזו, והתלמידים יכלו לשמוע גם את השיעורים בשתי הקבוצות הסמוכות, לפחות.

על ההורים ושאר תושבי המחנה נאסרה הכניסה למעון הילדים, גם מחמת חוסר מקום, גם כדי לשמור על הניקיון ועל רכוש המעון המועט. לאסירים שעבדו בקומנדו אחרים או לא עבדו כלל ולא היו להם ילדים או אחים קטנים, לא היה אפוא כל מגע עמו. לעומת זאת משך אליו המעון אסירים בעלי מלאכה ממחנה הגברים שמתקוק תפקידם הורשו לנוע בין המחנות. אף שיצר ההישרדות של אסיר במחנה השמדה אסר על געגועים לעבר, כאן כאילו בא אליהם משב מימים רחוקים, כשהיו גם להם בית ומשפחה, ולעתים הביאו מתנה למעון: נייר, עיפרון, ספר, בגד, צעצוע. גם אנשי הס"ס נטו לפקוד את המעון, אולי אף הם מתוך זיק של אנושיות, קצר וחולף.

אך טבעי הוא שמעון הילדים הפך למקום המפגש של רוטנפירר פסטק עם רנה נוימן היפה, מושא אהבתו (הוא שילם עליה בחייו), וגם למרכז המחותרת. סכנת ההלשנה במעון היתה מזערית, והמעון שכן בקצה המחנה והיתה שהות מספקת להזהיר מפני סכנה מתקרבת. הילדים ראו את הנכנסים לחדרון של פרדי ואת היוצאים ממנו, והדבר לא הפליא אותם: בעיניהם היה פרדי האיש החשוב במחנה – ומבחינה זו עדויות השורדים מעוותות את המצב לאשורו. ליאו יאנוביץ, בהיותו מנהל משרד המחנה, ה-Schreibstube, היה בעל תפקיד מרכזי יותר, וכך גם זקני הבלוקים והקאפו למיניהם, שהיו הקובעים בחייהם של אלפי האסירים במחנה המשפחות שמחוץ למעון. עם אלה נמנה אדה פישר, בן דמותו של הגיבן מנוטר-דם, ששימש בגטו טרזין תליין בשתי הוצאות להורג שהתקיימו שם בינואר ובפברואר 1942. אף שאהב ילדים והיה מלטף אותם וגם עוזר להם, הילדים נרתעו מפניו.¹⁵

¹⁵ (Osvětimský slabikář, Uherské Hradiště, 1979). לא קיימת עוד עדות לא על נוכחות ילדים כה קטנים במעון ולא על רצח ילד בעת מיפקד.
אלי בכנר, "טרזיינשטאדט ומחנה המשפחות באושוויץ", ילקוט מורשת, 25 (נובמבר 1976), עמ' 85.

פרדי קבע את הכללים: הילדים אכלו בתוך המעון גם את המרק היומי, שהובא בחביות מהמטבח שבקדמת המחנה¹⁶ והיה סמיך וחס יותר מהמרק של האסירים הרגילים, וגם את תוספות המזון שפרדי השיג בשבילם – תחליף קפה עם מעט חלב, אטריות מבושלות בחלב, לחם לבן, פיסת עוגה, מרק שבושל מתוכן של חבילות שנמעניהן מתו בינתיים והן הובאו למעון בעגלה מן הדואר במחנה הראשי באושוויץ.¹⁷ התוספות באו במנות זעומות, לא באופן יומימי סדיר, אך המעט הוסיף כוח וחדוות חיים. אכן, מבחינה בריאותית היה מצבם של הילדים טוב בהרבה ממצבם של שאר תושבי המחנה. שיעור התמותה הכללית מ"מוות טבעי" מחמת תנאי המקום הגיע בששת חודשי השות של אנשי טרנספורט ספטמבר במחנה המשפחות ל-22 אחוזים ובקרב אנשי דצמבר אף היה גבוה יותר, ואילו בקרב ילדי המעון זכור לי רק מוות אחד, של נערה כבת 14 שמתה מדלקת קרום המוח.

בתחילה חשדו ההורים, בעיקר של הילדים הקטנים יותר – הרי הילדים הגדולים ידעו להשגיח בעצמם על חלוקת האוכל בשבע עיניים – שהמדריכים והמדריכות יגזלו ממנות ילדיהם. ואולם במרוצת הזמן למדו לבטוח בהם. פרדי אסר על המדריכים לאכול ממזון הילדים ואף העניש את מפירי האיסור בסילוק מן המעון. האיסור נשמר בדרך כלל¹⁸ גם אחרי מותו של פרדי; לכל היותר הרשה לעצמו המדריך לנקות באצבע את הקערה אחרי החלוקה – והתבייש במקצת. פרדי גם אסר על המדריכים לקבל מן החניכים מתנה של כף מרק סמיך. אבי פישר, מדריך קבוצת הנערים הגדולים יותר, קשר את עצמו לילה אחד לנער קודח כדי שזה לא יפול מן הדרגש; כשביקשה קבוצתו להעניק לו פרס על כך – כף מרק מכל אחד – נדרשה הסכמתו של פרדי.¹⁹ היו קבוצות של הילדים הגדולים יותר שבהן הפרישו כל הילדים מדי יום כף מרק לאחד מהם, על-פי התור, כדי שכל אחד ידע יום אחד של שובע יחסי פעם אחת בשבועיים לפחות. מתנת יום ההולדת היתה מנה נוספת של מרק או "עוגה"; זו היתה עשויה מלחם מר טבול בנוזל חום המכונה קפה, ממותקת בריבת סלק, ובעל השמחה היה מתחלק בה עם בני קבוצתו.

במעון, בניגוד מוחלט לסביבה, לא היו לא גנבות, לא גידופים, לא מעשי אלימות של חזקים כלפי חלשים. המשמעת בקרב הילדים הושלטה, גם בעת הלימודים ועיסוקים אחרים, לא באמצעות אימים או עונשים, אלא כמעט מעצמה. הרי כל הילדים עברו את גטו טרזין, רובם נקלטו שם במעונות הילדים והיו רגילים לחיים בקבוצה ולהתחשבות בזולת הדרושה לכך. עם זאת, היו גם יוצאים מן הכלל, בעיקר בקרב הילדים הגדולים יותר. כמו בקרב המבוגרים, כך גם בין הנערים: גם כאן, בבירקנאו, היו בעלי תושייה וכושר הסתגלות מופלא, שידעו מיד

¹⁶ לפי עדויות אחרות, מטבח מחנה הצוענים. גם כאן ייתכן שמדובר בתקופות שונות.

¹⁷ עדותו של הונזה גרטנר, אב"ט 99/5; לדבריו, החבילות הועברו למחנה המשפחות ביזמתה של מנהלת הדואר במחנה הנשים, שהתאבה בפרדי הירש.

¹⁸ לפי יעקב רחמן, "גם המדריכים נהנו ממזון הילדים", בתוך: בן דוד, הפעילות החינוכית, עדות מס' 395.

¹⁹ אברהם אופיר, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 394.

להסתדר, לסחור, להשיג תוספת מזון, למצוא להם גומחה. בתנאים נורמליים הם היו אלה שמרוויחים לפני גיל 25 את המיליון הראשון שלהם בשוק המניות – וגם כאן הם ידעו את רזי הבורסה, של הלחם והסיגריות. קאפו ממחסן הבגדים הכללי, ה-Kleiderkammer, סיפקו למעון מעט בגדים לילדים שבגדיהם הישנים נקרעו כליל, אבל היו ילדים שמכרו את הבגד השלם שקיבלו תמורת לחם, ולמחרת הופיעו בבגדים קרועים כמו קודם.²⁰ כמה מן הנערים בני ה-14 שימשו רצים, משרתים של קאפו, סרסרו בשבילם בחורות מאסירות המחנה, היו עדים לנשפיות בחדרם, אכלו לשובע, לבשו בגדים חמים, נעלו מגפיים טובים. אלה הרגישו שהם עולים על מדריכיהם הרעבים, דלי הלבוש, ושסמכותם אינה חלה עליהם, גם משום שהיו מעודכנים יותר מהם בנעשה בבירקנאו.²¹

בימיו של פרדי התעמלו הילדים בבוקר בהדרכתו. בהפסקת הצהריים, אחרי שלוש שעות עיסוק בקבוצה וחלוקת המרק, היו הילדים הולכים לבלוקים, אל הוריהם: אל האמהות, שאחדות מהן סחבו את חביות המרק הכבדות מהמטבח לצריפים רק כדי לזכות במנת מרק נוספת לילדיהן; אל האבות, שאחדים מהם הלכו והצטמקו מיום ליום, אף שעדיין לא מלאו להם חמישים שנה. הילדים שמעו סיפורים על הבית, התכרבלו עמם תחת שמיכה אחת, והיו חוזרים למעון לעוד שעתיים של פעילות ולמיפקד של אחר הצהריים.

הלימודים לא היו לימודים במובן הרגיל ואף לא כפי שהתקיימו במחנת בגטו טרזין. לא נערכו ישיבות סגל עם פרדי בדבר תכנית הלימודים, משום שלא היה כל טעם בכך: הכול היה תלוי במדריך ובכושר האלתור שלו, ביכולתו להעסיק את חניכיו, לרתק אותם, להפעיל וללמד אותם בלי אמצעי עזר מלבד זיכרונו. היתה במעון "ספרייה" ובה כתריסר ספרים שנאספו באקראי (ובהם תולדות העולם מאת וולס, תנ"ך, ספר דקדוק רוסי, מבוא לפסיכואנליזה של פרויד).²² היתה שם גם ספרנית או, ליתר דיוק, שומרת ספרים, נערה מקרב בני הנוער שעל-פי גילם כבר לא היו זכאים להימנות עם ילדי המעון. כדי לאפשר את הימצאותם במעון, העסיקו אותם פרדי וממשיכיו בעבודות עזר כמו הסקת התנור, הבאת מזון מהמטבח, שמירה על ניקיון הצריף. המדריכים עצמם שימשו מעין ספריית השאלה: הם סיפרו באריכות, בהמשכים, את תוכנם של ספרים שקראו בעבר והתחלפו בקבוצות, כדי להרחיב את מלאי הספרים שבעל-פה. הסיפורים האהובים על הבנים היו סיפורי גבורה, על אינדיאנים, אסקימואים, ספורטאים, ניצחונות בקרב. היו מדריכים שעל סמך ניסיון העבר שיחקו עם קבוצתם משחקי צופיות (לרבות מעשה טוב אחד ליום ויום של שתיקה), העסיקו אותם במשחקי חברה כמו ניחוש אישיות מפורסמת על-פי שאלות. לפעמים הרצה אחד הילדים על מה שידע או על מה שעניין אותו.

²⁰ Klein, *Životní styl*, p. 158; רזניצ'נקו-ארז (עורך), טרזינשטאט, עמ' 149; John Freund, *After those Fifty Years*, p. 20.

²¹ Testimony of Michael Honey (Honigwachs), in: Freund, *After those Fifty Years*, p. 119.

²² אברהם אופיר, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 394, עמ' 20.

כדי להקל את הצפיפות אחרי בואם של אנשי דצמבר ולהגדיל את מספר הילדים החוסים, פנה פרדי אל ד"ר יוזף מנגלה, הממונה על בלוק 31 ועל צריף החולים שממול, אף הוא חלק מממלכתו, וביקש שיוקצה למעון עוד צריף. ייתכן שבנימוקיו לבקשתו הסתייע גם בשביעות רצונם של אנשי הס"ס מן ההצגה "שלגיה ושבעת הגמדים" שהועלתה במעון הילדים, כנראה בינואר 1944.²³ ההצגה, בגרמנית, עובדה לפי גרסת סרטו של וולט דיסני, עם תלבושות מרומזות, שירה, ריקודים וציורי קיר, בנוכחות זקן המחנה בום (Böhm) ואנשי ס"ס,²⁴ ואלה לא הסתירו את שביעות רצונם.

ואכן, בסוף ינואר או בתחילת פברואר התחיל בלוק 29 השכן לשמש מעון לילדים בגיל הגן. לא היו צעצועים, לא אביזרי עזר, רק מעט נייר אריזה ישן, לפעמים עיפרון יקר ערך. הילדים שרו שירי ילדים צ'כיים ועבריים, כמו Šla Naninka do zelí או "גלידתי הכי טובה", שמעו סיפורים ואגדות, עשו עבודות יד מפסולת של חומרים שהביאו האמהות מבתי המלאכה שבהם עבדו. ילדי מעון 29 גם המציאו משחקים משלהם, שאובים ממציאות המחנה, המציאות היחידה שידעו: משחק המיפקד, משחק הגוויות – שראו נערמות מאחורי הצריפים או על עגלות. הם לא ידעו כיצד נראים פרח, תפוח, פרה. גם הילדים הגדולים יותר התקשו לפעמים להבין פרטי סיפורים מעולם אחר: על שני האחים קוז'לוה (Koželuh), ספורטאים צ'כיים ידועי שם, סופר שבאו ממשפחה ענייה עד כדי כך שהתקיימו רק על לחם ותפוחי אדמה – והרי בבירקנאו היו אלה סממני העושר הגדול שהיה אפשר להעלות על הדעת.

בערב שבת ובשבת היו נערכות מסיבות משותפות לכל המעון, וכל קבוצה היתה רשאית להכין קטע של חמש דקות. כתיבת התסכיתים (לרוב על נייר משומש, בקיסמי עץ חרוכים במקום עפרונות), לימוד הטקסט, השירים, הכנת התלבושות המרומזות מן המעט שהיה מצוי בבלוק – אלה העסיקו את הקבוצות שעות רבות. להוציא את "שלגיה ושבעת הגמדים", שנועדה להצדיק את קיום המעון בעיני הס"ס, הועלו ההצגות בצ'כית. בין היתר הוצגו רוביזון קרוזו, עם ששת, מלחים וקופים, ושיר תקווה לשובם הביתה; קטעים מתוך המחזה מנון לסקו בעיבוד הפיוטי של המשורר הצ'כי ויטיזסלאב נזואל (Nezval); בלדות של פרנסואה ויון – הכול לפי זיכרון המדריכים, בני דור שעדיין היה צמא לשירה. גם הילדים כתבו שירים. לקטנים הוצגו אגדות בתאטרון בובות עשויות תפוחי אדמה. לציורים מתוך "שלגיה ושבעת הגמדים" שצוירה על קירות הצריף דינה גוטליב נוספו לאחר מכן ציורים של אינדיאנים, אסקימואים, כושים קטנים, דקל, קופים, מעשה ידיה של מריאנה הרמן, המכונה מאוזי.

פעם אחת כשהציג אבי פישר בפנטומימה איך כל מיני טיפוסים – נוסע ברכבת, סבתא זקנה – קוראים עיתון, כשפיסת נייר אריזה משמשת לו תחליף לעיתון, נכנסו למעון כמה אנשי ס"ס

²³ תאריך ההצגה המדויק אינו ברור. הנקה פישל, שהגיעה לבירקנאו בדצמבר 1943, מספרת על שבועות ארוכים של הכנות, אחרים מדברים על הצגה לחג המולד.
²⁴ לא הצלחתי לברר מי בדיוק נכח בהצגה.

במצב רוח מרומם, ואחד מהם הושיט לאבי עיתון אמתי של אותו היום (שהאסירים לא ראו כמוהו זה שנים).²⁵ ליום הולדתו ה-28 של פרדי, שחל ב-11 בפברואר 1944, הכין לו המעון מסיבת הפתעה. הקטנים שרו לו, לפי מנגינת שיר ילדים צ'כי, שיר תודה: "אנחנו נגנים קטנים/ עכשיו אנחנו כבר יכולים/ לבוא למעון/ לברך את פרדי".²⁶

באחת ממסיבות ליל שבת הדגים שטפאן, ילד כבן 12, איך תהיה החזרה לחיים נורמליים. במקום לשלם בכסף, יתקש האסיר המשוחרר לשלם בלחם ובסיגריות, אמצעי התשלום של המחנה, וכשיחשוב אותו בעל החנות למשוגע ויזמין אמבולנס, יסרב לעלות ויצרח: "לא, לא, רק ברגל!". כולם, חניכים כמדריכים, הבינו את הרמז – כי בבירקנאו אמבולנס או משאית פירושם הובלה לתאי הגז – ופרצו בצחוק.²⁷

מקצה המחנה, מקום הימצאו של בלוק 31, היה אפשר לראות במרחק קטן את הרציף של תחנת הרכבת, את הטרנספורטים המגיעים יומיום, את השיירות המסתדרות לסלקציה; ומצד ימין, מרוחקות מעט יותר, נראו ארובות המשרפות המעלות יום ולילה להבה ועשן סמיך מצחין. מה ידעו אפוא הילדים על ההשמדה ההמונית? פרדי אסר על המדריכים לדבר עם הילדים על מוות, על תאי גז או על משרפות – ואכן, עד השמדתו של טרנספורט ספטמבר בלילה של 8 במרס 1944 עדיין היתה העמדת הפנים אפשרית. עדיין היתה תקווה שמחנה המשפחות, על תנאיו המיוחדים, נועד לתצוגה וישרוד עד סוף המלחמה, שבראשית שנת 1944 כבר נראה קרוב מאוד. אף שצו השתיקה שגזר פרדי נשאר בתוקף גם אחרי מותו והמדריכים ענו על שאלות הילדים בדבר סכנת ההשמדה בתשובות מתחמקות, אחרי המתתם בתאי הגז של אנשי טרנספורט ספטמבר, לרבות ילדי המעון ומדריכיו, לא היה אפשר עוד להסתיר מפני הילדים את המוות האורב לכולם. גם הקטנים ידעו לומר: "נצא דרך הארובה", בלי להבין כיצד הדבר אפשרי מבחינה מעשית. שעה שהיתמר מן הארובות עשן שחור סמיך התבדחו הגדולים: "היום שורפים שמנים", דיברו בגלוי על המוות הצפוי, אם כי לא יכלו לתפוס את מלוא משמעותו. הרי גם המדריכים, בני 20-22 המבוגרים מהם בשנים מעטות בלבד, אף שידעו על גורלו של טרנספורט ספטמבר ועל ההערה "SB [טיפול מיוחד]" אחרי שישה חודשי שהות" הרשומה גם על כרטיסיהם במחלקה הפוליטית במחנה הראשי, אף אם לא היו להם אשליות – גם הם לא היו מסוגלים לקבל את קץ החיים כעובדה מוגמרת. מראשית מרס 1944 היו הילדים ערים לתנועת מבקרים גוברת של אסירי המחנות האחרים, בחדרו הקטן של פרדי. הבנים הגדולים הכינו מסיבה ל-6 במרס, יום ייסוד מעונם בגטו טרזין, ואחד מהם, יהודה בקון, הלך להזמין אליה את פרדי ומצא אותו עצבני ושקוע במחשבות. פרדי ביקש לבסוף את סליחת הבנים על שלא יוכל לבוא למסיבה.²⁸ אם אכן לובנו בחדרו של

²⁵ אברהם אופיר (עורך), בתוך: בן דוד, הפעילות החינוכית, עדות מס' 394.

²⁶ Bártková, *Osvětimský slabikář*, p. 23

²⁷ אברהם אופיר, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 394, עמ' 22.

²⁸ יהודה בקון, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 378.

פרדי אפשרויות של מרד, מדריכי טרנספורט דצמבר – ורק מהם שרדו אחדים – לא שותפו בהתייעצויות שנערכו אצל פרדי ולא ידעו דבר ממקור ראשון. הם רק חשו שמשוה עומד להתרחש. השמועה אמרה שאנשי ספטמבר יועברו למחנה אחר.

יומיים לפני צאתו של טרנספורט ספטמבר למקום היעד הרשמי, מחנה היידברק, שעליו דיבר מפקד המחנה שוורצהובר, מינה פרדי הירש את ספל (יוסף) ליכטנשטרן, בן 29, למנהל המעון, ואת הונזה (יאן) ברמר, בן 26, לסגנו.²⁹ שפת אמו של ספל, יוצא חבל הסודטים, היתה גרמנית, הוא היה חבר ההנהגה של תנועת הנוער תכלת-לבן ושל החלוץ, ובימי הכיבוש הגרמני בפראג עסק מטעם המשרד הארץ-ישראלי בארגון עלייה ב'. הונזה היה בעל רקע תרבותי צ'כי, חבר תנועת הנוער של דוברי צ'כית אל-על, מנוסה בהדרכה ובעבודה מעשית עם בני נעורים, שניהל בגטו טרזין את מחלקת העבודה לבני הנוער. אכן השניים חילקו ביניהם את התפקידים: ספל ייצג את המעון כלפי חוץ, דהיינו כלפי הגרמנים ושאר בעלי התפקידים, והיה אחראי ללימודים, הונזה טיפל בצד הארגוני השוטף. ספל, באופיו המאופק ובהתנהגותו השקטה, היה קרוב יותר למדריכים מאשר פרדי, ששמר על ריחוק, ולא הטיל עליהם מורא כמוהו, אבל גם לא הקרין אותה סמכות ונחרצות כמוהו.

בשעת הפרידה ביקשו הנערים הגדולים מאם הבית הנקה אפשטיין שתכתוב להם דרישת שלום מהיידברק. הנקה ענתה להם: "הסתכלו מחרתיים על הארובה, אנפנף לכם בסינר שלי לשלום".³⁰ את מקומה ירשה מי שהיתה עד אז עזר לצדה, מרים, אשתו של יעקב אדלשטיין, שהובא לאושוויץ בקרון נפרד באותה רכבת שהובאה בה משפחתו (אשתו, בנו היחיד וחותנתו), וישב אותה העת בבלוק העונשין במחנה הראשי בלי שמרים ידעה על מקום הימצאו. בנם אריה, בן 14, נמנה עם נערי המעון.

פרדי נפרד מן המדריכים בנימה פסימית, ביקש למסור דרישת שלום לחבריו בארץ ישראל. הוא לקח עמו את המשרוקית המפורסמת שלו, וב-7 במרס 1944 הלך עם כולם למחנה ההסגר השכן (B/2/a). למחרת עברה דרך הגדר ידיעה שפרדי לא מרגיש טוב, ומרים אדלשטיין נתבקשה לבשל בשבילו פודינג, כפי שנקראה הדייסה המבושלת מפירורי עוגות ישנות מתוך חבילות הנפטרים. אחר הנערים הגדולים יותר העביר את הצלחת עם הפודינג מתחת לגדר,³¹ מבצע נועז בגלל סכנת הנגיעה בחוט המחושמל (דרך מקובלת יותר של העברת חפצים ממחנה למחנה היתה להשליך אותם מעל הגדר). אחר כך הגיעה למעון הידיעה שפרדי התאבד בבליעת כדורי לומינל. איש לא ידע עוד בוודאות אם פרדי רק ביקש גוללות הרגעה מהרופאים והם נתנו לו בכוונה מינון גבוה מדי, כדי למנוע כל אפשרות של התקוממות שהיתה מסכנת את שובם למחנה המשפחות, כפי שהבטיח להם ד"ר מנגלה

²⁹ דב ברנע, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 379.

³⁰ בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, עמ' 432.

³¹ רזניצ'נקו-ארז (עורך), טרזינשטאט, עמ' 204.

(ואכן קיים), או אם פרדי לא היה מסוגל לעמוד בדילמה הנוראה ולבחור לראות את טבח חניכיו במקרה של מרד (והיה ברור שאיש מהילדים לא יינצל) או את מותם בתאי הגז למרות מלחמתו למען הישרדותם. אני דוחה את ההנחה, אף אם היא מופיעה במעטה של רומן,³² שפרדי התיימש משום שאייכמן לא עמד בהבטחתו לגמול לו על פועלו ולהציל אותו. ראשית, גם מנוסים פחות מפרדי³³ במגע עם הגרמנים לא האמינו לאייכמן (כשהופיע בראשונה בפברואר 1944 במחנה המשפחות, אמר ליאו יאנוביץ: "אייכמן פירושו צרות"); ושנית ובעיקר: אם אכן הוצע לפרדי להינצל, כפי שנטען בכמה עדויות,³⁴ לדעתי לא גורלו האישי היה השיקול המכריע. אני אומרת זאת מניסיוני ועל יסוד כל מחקרי: פרדי, שגאוותו הפנימית, הדוגמה האישית, האחריות לחיי הילדים היו הכוח המניע בחייו, לעולם לא היה מסכים להינצל לבדו ולמחרת השמדת חניכיו להתייצב בריא ושלם לפני הנותרים במעון.

ב-8 במרס הוטל בלילה עוצר חמור על מחנה המשפחות. הנותרים בו שמעו צעקות וטרטור של מכוניות משא באות ויוצאות – ובבוקר היה המחנה השכן ריק. מארובות המשרפות עלה עשן סמיך. הנקה אפשטיין נופפה מלמעלה בסינר שחור.

ביום-יומיים הראשונים אחרי ליל האימים, אחרי שהחלו להגיע הידיעות על מותם של אנשי טרנספורט ספטמבר, היה המעון כבית אבלים: הכול היו המומים, דיברו בלחש, לא נשמעו לא שירה ולא צחוק. ואולם עד מהרה גבר הצימאון לחיים: התפנו משרות, נוסף מקום על הדרגשים בצריפי המגורים, מרכוש היוצאים נותרו שמיכות טובות. שגרת המעון חזרה למסלולה. מכיוון שמספר הילדים קטן לחצי, לא היה עוד צורך בבלוק השכן ששימש גן ילדים, והוא נעשה לבלוק מגורים לאמהות עם ילדים קטנים והמטפלות שלהם. הונזה ברמר בחן מדריכים חדשים במסגרת התקן המאושר של עשרים – ולא היה מחסור במועמדים. הוא בחר אותם גם על-פי ניסיונם בהדרכה ובהוראה, גם לפי אישיותם.³⁵ רוב המדריכים, כמו בימי פרדי, באו משורות תנועת הנוער הציונית, היו בהם בעלי השכלה תיכונית, לעתים חלקית בלבד, אך היו בהם גם מורים מקצועיים וגם קומוניסטים פעילים כמו הוגו לנגספלד וייזי פראנייק.³⁶ אף אם פרדי או מדריך זה או אחר היו מדברים מדי פעם באזני חניכיהם על ארץ ישראל, הרי הם העסיקו את הילדים במה שקראו, למדו, זכרו, היה קרוב ללבם. כאן, בניגוד לגטו טרזין, שיחקה השקפת העולם תפקיד זניח בהוראה ולא הפריעה ליחסי חברות בין המדריכים. הרי לא היה מדובר עוד בחינוך לקראת חיי חירות, אלא בעיסוק, בחיזוק,

³² Ota Kraus, *Můj bratr dým*, Praha 1993, p. 23

³³ לפי עדות אסתר מילוא, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 393, הגיעה לטרזין גלויה מפרדי הירש מבירקנאו, שבה נכתב: "Tante Mavet ist mit uns", כלומר: "דודה מוות אתנו".
³⁴ רזניצ'נקו-ארז (עורך), טרזינשטאט, עמ' 203. משיחה עם טרודה יאנוביץ לפני צאת טרנספורט ספטמבר אני יודעת שאחד מאנשי ה"ס" הציע לה להשאיר אותה במחנה המשפחות. טרודה החליטה ללכת עם בעלה ליאו ועם שאר האסירים.

³⁵ דב ברנע, בתוך: בן דוד (עורך), הפעילות החינוכית, עדות מס' 379.

³⁶ עדותו של פאוול לנק (הוגו לנגספלד), כפי שרשם אותה מירוסלב קרני בפראג בשנת 1975, אב"ט 44/37; אברהם אופיר, בתוך: בן דוד, הפעילות החינוכית, עדות מס' 394.

בהשכחה. המטרה היתה להנעים לילדים את הזמן, עוד יום ועוד יום עד שעת האפס בתום ששת החודשים לשהותם בבירקנאו.

הילדים אהבו להיות במעון, ודי היה בכך. המדריכים לא שאלו את עצמם לשם מה להורות את האלף-בית או ללמד גאוגרפיה, לשם מה לשנן את כללי הדקדוק הצי"י או ללמד על כוח המשיכה של כדור הארץ, כאשר המוות אורב בפתח. להם היתה ההדרכה נחוצה לא פחות משהיתה דרושה לחניכיהם. גם בשבילם היתה זאת דרך השכחה, חיוב החיים בכל יום שנותר. זאת ועוד: בניגוד לטרזין, שבו לא נמנה הטיפול בילדים עם העיסוקים ה"מכניסים" מבחינה כלכלית כמו טבחות או חקלאות, כאן, במחנה המשפחות, היו לו יתרונות רבים: צריף מוסק, הרחק מן הקאפו המציקים, קרבתם של חברים, מיפקד בלי עמידה בגשם ובכפור, הנאות קטנות: מסיבת ליל שבת, אפשרות לתקן בגד קרוע במתפרה הקטנה שבקדמת המעון, שיחת רעים, תחושת מקלט.

השיר האהוב על כל ילדי המעון בשעת שירה בציבור היה Alluette, שיר עם צרפתי-קנדי בעל מנגינה עליזה, מלווה בתנועות, שלימד אותם אבי פישר. לא הילדים ולא המדריכים לא שמו לב לניגוד בין המנגינה העליזה למילים העגומות על העפרוני החמוד שמורטים את נוצותיו, תולשים את כנפיו, את רגליו, את ראשו. Alluette לא היה רק המנון המעון, הוא נשאר גם סמל.

בינתיים חלף החורף הקשה, בא האביב. ליד בלוק 31 החל ללבלב ולפרוח עץ פרי קטן, היחיד במחנה, והיה אטרקציה לילדי הגן, כמו העורב שהחזיקו הטבחים בכלוב ליד המטבח בכניסה למחנה. עתה, אחרי שנמס השלג והדרכים יבשו, יכלו ילדי הגן לצאת בשיירה לטיול לאורך כביש המחנה עד כלוב העורב. אפשר היה לשחק במגרש שבין שני הבלוקים האחרונים, בזהירות, פן ייגעו הם עצמם או הכדור המאולתר בגדר החשמלית – והילדים היו עדים להתאבדויות ולתאונות וראו את הגוויות החרוכות שנשארו תלויות שעות רבות על החוטים.

במאי 1944 הגיעו עוד 7,500 אסירים מגטו טרזין, והצפיפות במחנה היתה שוב איומה. אמנם רבים מילדי מאי נקלטו במעון ואף נתקבלו מדריכים חדשים, גם לפעילות עם בני נוער שנותרו בבלוקים, אבל הזמן הקצר שהפריד בין בוא החדשים לחיסול הצפוי של אנשי דצמבר לא אפשר גיבוש מלא. הילדים הגדולים התחמקו לעתים מהמעון ושוטטו במחנה או ניגשו אל ההורים. גם הפעם, כמו בבוא טרנספורט דצמבר, נהגו הוותיקים, ילדים ומבוגרים כאחד, לפקוח את עיני החדשים ולהטיח בפניהם בלא רחמים את המציאות בכלל אכזריותה: מכאן לא יוצאים בחיים.

ב-18 ו-19 ביוני היו אמורים להסתיים ששת חודשי החסד עד "הטיפול המיוחד" הצפוי, אבל דבר לא קרה. ב-20 ביוני נלקח אריה, בנו של יעקב אדלשטיין, מהמעון לפי הוראת הס"ס. מרים שכבה אותה העת חולה באסכרה בבלוק החולים, והוצאה ממנו על אלונקה למרות

התנגדות הרופאים. שניהם לא נראו עוד. רק אחרי ימים מספר נודע למדריכי המעון מפיו של זוסק, מתקן גגות פולני, שמשפחת אדלשטיין – יעקב, מרים, אמה ואריה – חוסלו כולם ביריות ליד קיר המוות במחנה הראשי של אושוויץ.³⁷

לקראת סוף יוני החלו להופיע במחנה כתבניות ממחנה הנשים כדי לערוך רישום של האסירים, וד"ר מנגלה הרבה לבקר במעון. הוכרז על סלקציות, לגברים בנפרד ולנשים בנפרד, ואליהן היו רשאים להתייצב בני 16 עד 45. גם אמהות לילדים קטנים הורשו להתייצב, אך היה ברור שאם יעברו אמהות את הסלקציה, פירוש הדבר הוא שישאירו את ילדיהן לגורלם. האמהות התלבטו, התייעצו ביניהן, ביקשו עצה מן המדריכות מה לעשות. גם אותי שאלו אמהות של ילדי קבוצתי, קבוצה של ילדים בני חמש עד שש, איך הייתי נוהגת אני. ניסיתי להתחמק: "הרי אין לי ילדים משלי". ואולם הן לחצו עלי: "ובכל זאת?" "אני חושבת", אמרתי לבסוף, "שאילו היה לי ילד קטן, הייתי נשארת אתו". הן הנהנו: כך החליטו בלאו הכי, ממני רק ביקשו אישור לנכונות החלטתן. רק שתיים, אולי שלוש, אמהות לילדים הקטנים יותר, אכן ניגשו לסלקציה ויצאו מאושוויץ. כל השאר בחרו ביודעין להישאר עם ילדיהן – וכאן כבר לא היו כמעט אשליות על הצפוי לכולם.³⁸

גם במעון נעשתה סלקציה בנוכחות ד"ר מנגלה ואנשי ס"ס אחרים, של הגברים בנפרד ושל הנשים בנפרד. כמו שאר הנבדקים נצטוו גם המדריכות והנערות להתפשט ולדלג במערומיהן מעל הארובה או להתעמל עליה כדי להוכיח את כושרן הגופני. כשנשאלו מה מקצוען, ראו רבות לנכון לומר גננית או תופרת. בעצת מדריכיהם שיקרו ילדי המעון הגדולים יותר באשר לגילם, הוסיפו לעצמם שנים. אחדים עברו את הסלקציה, אחדים שנפסלו בפעם הראשונה חזרו בחשאי אל התור ועברו בפעם השנייה. כמה מהנערים והנערות לא היו מוכנים לזנוח את הוריהם שנפסלו. בשעת הפרידה מילדי קבוצתי ומאמהותיהם, לפני היציאה אל היעד הבלתי ידוע עדיין, הרגשתי, כמו שאר המדריכים שעברו את הסלקציה, מועקה נוראה על שזנחתי אותם כשהיו זקוקים לי. אילו הייתי מוכנה להישאר עם ילדי קבוצתי, יכול להיות – כפי שאמרה לי אחת האמהות בשעת ההתלבטויות – שאחדות היו מוכנות לצאת, כה גדול היה אמונן בי. אך יצר החיים שלי היה חזק יותר.

בעת דיונים על חינוך הילדים בגטו טרזין ובמחנה המשפחות במסגרת המפגשים של הניצולים בישראל, הועלתה לעומת חיובו גם דעה מנוגדת, בייחוד מצד דבורה קוצ'ינסקי, פסיכולוגית, אף היא אחת המדריכות בגטו: מוטב היה אילו במקום לחנך את הילדים לערכים, לרעות, להגינות ולהתחשבות בזולת, היו המדריכים מלמדים אותם לגנוב, לרמות, לשרוד.

³⁷ בונדי, אדלשטיין נגד הזמן, עמ' 449; י' פראנייק, מצוטט בתוך: קראוס וקולקא, בית חרושת למוות אושוויץ, עמ' 166.
³⁸ בכנר, "טרזיינשטאדט ומחנה המשפחות באושוויץ", עמ' 87.

הניסיון של מחנה המשפחות אינו מאשר את התפיסה הזאת: הילדים במעון ידעו שעות של שמחה, של צחוק, של חוויות בצוותא – ומול תאי הגז לא היה עוזר גם בית-הספר של פייגין. זאת ועוד: ב-6 ביולי 1944, אחרי צאת הגברים והנשים הכשירים לעבודה ממחנה המשפחות, עשה ד"ר מנגלה עוד סלקציה, לנערים בני 14 עד 16, אך עם 96-90 הנערים שנבחרו נמנו גם צעירים יותר ששיקרו לגבי גילם. כל הנערים הועברו למחנה הגברים כדי לשמש שם רצים, משרתים של קאפו או בתפקידים אחרים. כמחציתם נותרה בחיים, ובזיכרונותיהם הם חוזרים ומעלים שוב ושוב את חשיבותן של הרעות, של העזרה ההדדית ושל הנכונות להסתכן למען הצלת חבר, ואת דמותו של פרדי – כל אלה סייעו להם להחזיק מעמד, לא להתייאש, לשרוד, לחזור ללימודים, לרכוש מקצוע, להקים משפחה ולא לאבד את אמונם באדם.³⁹

הילדים, האמהות, הזקנים, החולים, הלא-כשירים לעבודה שנותרו במחנה המשפחות, הומתו בתאי הגז ב-10 וב-11 ביולי 1944. על קירות מעון הילדים נותרו מיותמים האינדיאנים, האסקימואים, שלגייה ושבעת הגמדים.

*

הנהלת אתר ההנצחה הפולני הממלכתי באושוויץ הניחה לצריף העץ ולארובה הבנויה לבנים של מעון הילדים להתפורר, ובמחנה B/2/b לא נותרו ממנו היום אלא היסודות, מסגרת בטון מלבנית. הגדר החשמלית מאחורי הצריף אכולה חלודה. בארכיונים הגרמניים לא נמצאו עד כה מסמכים רשמיים על קיומו. מעון הילדים כאילו לא היה. את שירת הילדים נשאה הרוח.

מקור: בונדי רות, שורשים עקורים, יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 137-158.

³⁹ עדויות "נערי בירקנאו", בתוך: Freund, *After those Fifty Years*.